

رباعیات مؤمن یزدی در دیوان صامت اصفهانی

سید علی میرافضالی

پژوهشگر و مصحح

alimirafzali@yahoo.com

در هم آمیختن اشعار شاعران، معضلی است که از قدیم‌ترین زمان‌ها تا کنون وجود داشته است و به نظر می‌رسد هیچ‌گاه دست از سر شعر فارسی بر نخواهد داشت. اوایل می‌پنداشتم که این امر مختص دنیای قدیم است و به دلیل نبود ارتباطات و فاصله اهل ادب از یکدیگر و تکیه بر مسموعات و نقل‌های نامعتبر یا نسخه‌های پریشان و کاتبان بی‌دقت اتفاق می‌افتاده است، اما در عصر حاضر با همه گستردگی ارتباطات، این مشکل هنوز گریبان شعر فارسی را رها نکرده و پیچیده‌تر هم شده است و آشفته‌بازاری است شبکه‌های اجتماعی که نپرس! ما را اکنون با مشکلات دنیای جدید کاری نیست. در همان حالی که رباعی فارسی با معضل رباعیات سرگردان دست و پنجه نرم می‌کند و پژوهشگران می‌کوشند که راهی برای گشودن این گره بیابند، از گوشه‌ای دیگر، طرفه‌تر، چهره می‌نماید و گره بردست و پای خوانندگان کتاب‌های شعر می‌بندد.

تازه‌ترین جلوه آشفته‌گی عرصه رباعی، در چاپ دیوان صامت اصفهانی رخ نموده و هر ۸۴ رباعی که در این کتاب به نام صامت آمده، از مؤمن یزدی است. حاجی صادق ولد آقا مؤمن اصفهانی که «صامت» تخلص داشته، به روایت نصرآبادی، مرد آدمی مزاج گرفته‌ای بوده و دو نوبت به هند سفر کرده و در بازگشت در اصفهان سکنی گرفته و با این تذکره‌نویس نامدار دوره صفوی، هم صحبت بوده است (تذکره نصرآبادی، ج ۱، ص ۴۹۲). حزین لاهیجی در جوانی به صحبت او رسیده: «حاجی محمد صادق صامت اصفهانی، طبع بلند و فکر رسا داشت. شعرش یک‌دست و کلامش را نشست دیگر است.

فقیر دو سه نوبت او را در خدمت والد علامی طاب ثراه دیده‌ام. مجموعه اشعارش قریب سه هزار بیت به نظر آمده بود. اکنون زیاده از پنجاه سال گذشته که رحلت نموده» (تذکره المعاصرین، ص ۱۸۷). با توجه به اینکه تألیف تذکره حزین در ۱۱۶۵ ق صورت گرفته، فوت صامت باید در حدود ۱۱۰۰ تا ۱۱۱۰ ق اتفاق افتاده باشد و این با قول مؤلف تذکره نتایج الافکار که فوت او را در اواخر مائه حادی عشر رقم زده (ص ۴۲۱) سازگار است (ایضاً رک. کاروان هند، ج ۱، ص ۶۹۷). مؤلف تذکره شعرای کشمیر او را از شاگردان صائب برشمرده (دیوان صامت، ده)، اما نصرآبادی که با او معاشرت داشته در این مورد ساکت است. طرفه آنکه صائب در سفینه خود که اشعار زیادی از شاعران ریز و درشت هم عصرش آورده، به اشعار صامت بی‌اعتنا بوده است.

دیوان صامت اصفهانی را جناب سید احمد بهشتی شیرازی بر مبنای یک نسخه از آن خود و دو نسخه از پاکستان تصحیح و سال گذشته در انتشارات روزنه منتشر نموده‌اند. تلاش مصحح فاضل در احیای اشعار این شاعر نسبتاً توانمند دوره صفوی در خور ستایش است. از سه نسخه‌ای که در اختیار مصحح بوده، نسخه پروفیسور شیرانی (لاهور) مشتمل بر غزل و رباعی است و دو نسخه دیگر فقط قصیده و غزل دارند. دیوان چاپی صامت، ۸۴ رباعی دارد که همه آنها از مؤمن حسین یزدی (متوفی ۱۰۱۸ ق) رباعی سرای معروف دوره صفوی است و جالب اینجاست که در دو فقره از رباعیات کتاب، از جمله اولین رباعی دیوان چاپی صامت، تخلص «مؤمن» هم هست! به نظر می‌رسد نسخه متعلق به پروفیسور شیرانی مجموعه‌ای است که در آن، در دنباله غزلیات صامت، منتخبی از رباعیات مؤمن جای گرفته است و مصحح محترم بدون توجه به این نکته، همه رباعیات مؤمن را به اسم صامت، به دیوان او انتقال داده‌اند.

رباعیات مؤمن یزدی چندی پیش به اهتمام آقای حسین مسرت تصحیح و منتشر شده است. این تصحیح در بردارنده ۸۷۹ رباعی است. مصحح، جای تعدادی از رباعیات مؤمن را به دلیل در برداشتن الفاظ ناشایست، در متن خالی گذاشته و از قافیه‌های پس و پیش می‌توان طرح قافیه آن را حدس زد. از ۸۴ رباعی که در دیوان صامت اصفهانی جای گرفته، ۸۱ فقره

آن در رباعیات مؤمن یزدی هست. دو فقره آن به دلیل همان الفاظ ناخوشایند، از مجموعه رباعیات مؤمن حذف شده است. یک رباعی دیگر هست که در مجموعه رباعیات مؤمن یزدی نیست، اما حدس ما این است که این رباعی هم از مؤمن است:

ساقی! قدحی که رفع حجت کنم
آواره بزم اهل عزت کنم
آن می ندهی که از پی میوه و نقل
آلوده خوان بی مروت کنم

(دیوان صامت، ص ۲۶۰)

مصحح محترم دیوان صامت به دلیل در اختیار نداشتن نسخه‌ای منقح و معتبر از رباعیات، از عهده بسامان آوردن تعدادی از رباعیات بر نیامده، و نسخه چاپی دچار پیرایشانی‌هایی در بخش قافیه هم شده است. با اینکه این رباعیات از صامت نیست، ما صورت صحیح اغلاط فاحش را اینجا می آوریم که اگر کسی کتاب رباعیات مؤمن یزدی را در اختیار نداشت، بداند اصل سخن شاعر از چه قرار بوده است:

از نقش لقا تهی است دیبای مراد (ش ۶)
درست: از نقش بقا.

علم همه جهل و شیوه بوجهلی ست
کارم همه اکره است و هم بوالهوسی ست
هرجا هستم رواج بازار من است
من بی هنرم متاع من غمازی ست! (ش ۷)

درست:

علم همه جهل و شیوه ام بوجهلی است
کارم نه به اکره است و نه با دهلی است
هرجا هستم، رواج بازار من است
من بی هنرم، متاع من نا اهلی است.

ایام حیات زحمت هر روزه ماست (ش ۸)
درست: ایام حیات مدت روزه ماست.

صد خار جفا در دل ما باز شکست (ش ۱۰)
درست: صد خار جفا در دل ما تا نشکست.

از خانه برون میان که وقت پیری است (ش ۱۲)

درست: از خانه برون میا که بی تدبیری است.

بینی که متاع نزد او هست عثیر (ش ۲۸)
درست: بینی که متاع هر دو کون است حقیر.

بزدای ز آینه جان رنگ هوس (ش ۲۵۸)
درست: زنگ هوس.

گرچه ندهد به ماه در نجفش (ش ۳۵)
درست: گر نور دهد به ماه در نجفش.

در کعبه عاشقان تخاسی حجر است (ش ۴۲)
درست: در کعبه عاشقان بجای حجر است.

از ننگ وجود خویشتن مشتعلم (ش ۵۰)
درست: از ننگ وجود خویشتن منفعلم.

نی بر سر خوان مردمان چون مزه ایم (ش ۵۴)
درست: چون تره ایم.

ای مانده و رفته آبکارم دیده (ش ۷۵)
درست: ... مانده اشکبارم دیده.

ملا که بود چو دانشش دفتر جهل (ش ۷۸)
درست: ملا که بود؟ جز و کش دفتر جهل.

...

شمار اشعار صامت اصفهانی را حزین لاهیجی سه هزار بیت (تذکره المعاصرین، ص ۱۸۷) و سراج الدین علیخان آرزو هفت هزار بیت (کاروان هند، ج ۱، ص ۶۹۷) ذکر کرده‌اند. دیوان چاپی صامت در بردارنده حدود ۴۵۰۰ بیت شعر است و شماری از اشعاری که تذکره نویسان هم عصر او از دیوانش نقل کرده‌اند، در نسخه چاپی نیست؛ از جمله این رباعی او که نصرآبادی آورده است (تذکره نصرآبادی، ج ۱، ص ۴۹۳):

در دل هوس زلف دو تا بود، شکست

این آینه چون عیب نما بود، شکست

بر سنگ زدیسم شیشه عالم را

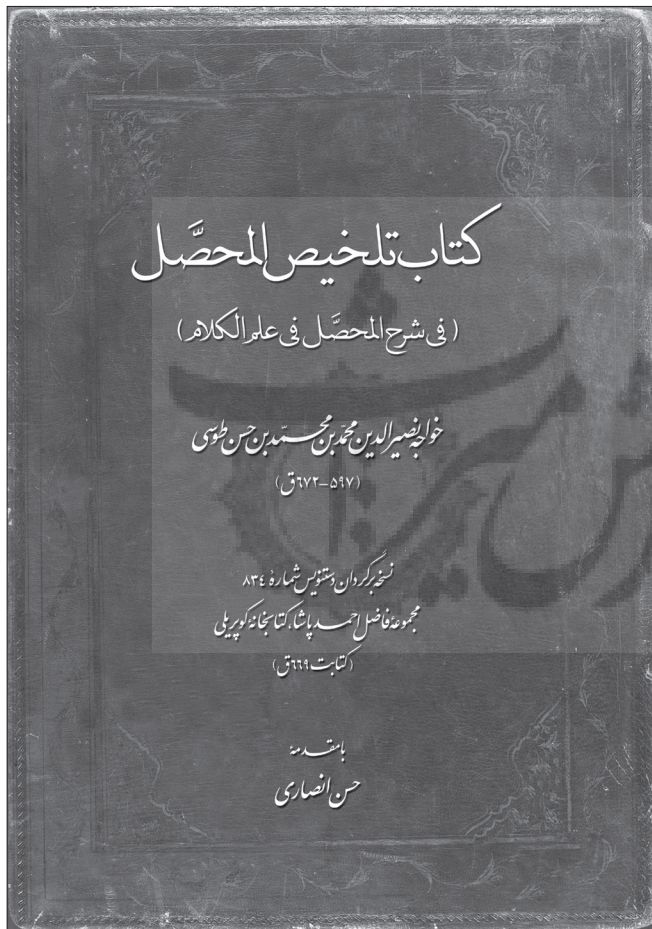
هر چیز درو غیر خدا بود، شکست.

فهرست منابع

تذکره المعاصرین، محمد علی حزین لاهیجی، تصحیح معصومه

- شیرازی، تهران، روزنه، ۱۳۹۳.
- رباعیات مؤمن بزرگی. به کوشش حسین مسرت، تهران، نشر میراث مکتوب، ۱۳۹۴.
- کاروان هند. احمد گلچین معانی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹، ج ۲.

- سالک، تهران، نشر سایه، ۱۳۷۵.
- تذکره نتایج الافکار. محمد قدرت الله گویاموی، بمبئی، ۱۳۳۶
- تذکره نصرآبادی. محمد طاهر نصرآبادی، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۸، ج ۲.
- دیوان صامت اصفهانی. به اهتمام و تصحیح سید احمد بهشتی

نسخه برگردان تلخیص المحصل (فی شرح المحصل فی علم الکلام)

خواجه نصیرالدین محمد بن حسن طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ ق)، تلخیص المحصل (فی شرح المحصل فی علم الکلام)، نسخه برگردان دستنویس شماره ۸۳۴ مجموعه فاضل احمدپاشا کتابخانه کوپریلی، مقدمه: حسن انصاری، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، با همکاری مرکز ملی پژوهش های علمی فرانسه (CNRS) و مؤسسه مطالعات اسماعیلی (لندن)، ۴۲۳ ص. ۱۳۹۴.

این کتاب چاپ نسخه برگردان کهن ترین نسخه موجود کتاب تلخیص المحصل، اثر ارزشمند خواجه نصیرالدین طوسی است. در مقدمه این اثر به قلم حسن انصاری، مطالبی با عناوین ذیل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است: کلام پیش از خواجه طوسی / فخر رازی در میان کلام و فلسفه / خواجه نصیرالدین طوسی و سهم او در

فلسفی شدن دانش کلام / خواجه نصیرالدین طوسی چرا تلخیص المحصل را نوشت؟ / ادبیات کلامی تحت تأثیر المحصل، تلخیص المحصل و تجرید / اطلاعاتی تاریخی درباره المحصل / شروح المحصل / تلخیص المحصل / نسخه حاضر.